

نکاتی چند در تصحیح دیوان سلیمی تونی

دکتر اکرم کرمی

دکتری زبان و ادبیات فارسی

akramekarami3845@gmail.com

چکیده

تصحیح دیوان سلیمی تونی، سال ۱۳۹۰ به همت انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی منتشر شده است. این جستار به نقد و بررسی آن اختصاص دارد. با احترام به مصحح محترم و سپاس از زحماتی که برای تصحیح این دیوان کشیده است؛ اما سخن گفتن در مورد تصحیح اثری از سلیمی تونی، شاعری توانمند و شیعی قرن نهم که تمام عمر خویش را به تبلیغ فرهنگ شیعی پرداخته و با قناعت و مناعت طبع زندگی کرده و سر بر آستان هیچ ممدوحی غیر از اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و اله فرود نیاورده، کار پُرمسئولیتی است. انتظار می‌رفت برای تصحیح آثار یا اثری از وی، وقت و مایه شایسته گذاشته شود. در تصحیح مذکور، نکاتی قابل بررسی و اصلاح است. از جمله؛ برای یافتن اشعار تازه‌ای از سلیمی تونی پژوهش و تفحصی دیگرگون در جنگ‌ها و مجموعه‌های شعر شیعی را می‌طلبند و از همه مهم‌تر مصحح شیوه‌ای یکدست و علمی برای تصحیح دیوان سلیمی تونی در نظر نگرفته است؛ علاوه بر اشکالاتی در خوانش اشعار و نگارش و ویرایش آن، در نحوه تدوین کتاب و تصحیح نیز مواردی دیده می‌شود. در این جستار، سهو و خطاها در دیوان در سه بخش تدوین کتاب، تصحیح و روش تصحیح، نگارش و ویرایش برشمرده شده است.

کلیدواژه‌ها: دیوان سلیمی تونی، نقد تصحیح، جنگ شیعی.

۱. مقدمه

قرن نهم، انقلابی‌ترین قرن ادبیات منظوم شیعی و خراسان بزرگ با داشتن شعرای بزرگی نظیر؛ سلیمی تونی، ابن حسام خوسفی، لطف‌الله نیشابوری، آذری اسفراینی و افجنگی محور مهم‌ترین حلقه‌های ادبی شعر شیعی است. حلقه‌ای ادبی که به صورت انقلابی با ارائه مضامین مشترک شیعی در پی ترویج فرهنگ تشیع در میان مردم عامه است. شعرایی که با ادامه حرکت انقلابی حسن کاشی از مدح گفتن امرا و حکما و شاهان خودداری کردند و تمام هنر و شعر خویش را وقف ترویج فرهنگ تشیع و اشاعه محبت و مدح اهل بیت علیهم السلام کردند. با این حرکت انقلابی فضای جدیدی را در پیش روی شعرا به‌ویژه شعرای شیعی گشودند. «سلیمی تونی» یکی از شعرای شیعی برجسته قرن نهم است. محتوای اشعار او، مدایح و مناقب پیامبر صلی الله علیه و آله و حضرت علی علیه السلام و خاندان رسالت و ائمه معصومین می‌باشد که در قالب قصیده، مثنوی، ترکیب‌بند، مسمط و قطعه سروده شده است. دیوان سلیمی تونی، به کوشش سید عباس رستاخیز و مقدمه حسن عاطفی در ۳۹۳ صفحه توسط انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۹۰ در تهران چاپ گردیده است.

در این تصحیح، فهرست مطالب و مقدمه‌ای جامع در حوزه شعر شیعی نوشته شده و مصحح با ارائه تصاویری از اصل نسخ خطی بر اعتبار تصحیح خویش افزوده است. با این همه چند نکته‌ای در نادرستی‌های روش تصحیح مذکور و اغلاط فاحش در متن به نظر رسید که در مقاله حاضر بدان‌ها پرداخته شده است.

۱-۱ پرسش‌ها

- ۱-۱-۱. آیا دیوان سلیمی تونی تصحیح علمی شده است؟
 ۱-۱-۲. چگونه اشتباهات متعدد و بی‌شمار موجود در تصحیح متن مذکور، حکایت از نامسلط بودن مصحح به فن تصحیح و ناکافی بودن اطلاعات و مطالعات وی دارد؟
 ۱-۱-۳. مهم‌ترین و آشکارترین اشتباهاتی که در دیوان سلیمی تونی آمده، چیست؟

۱-۲ پیشینه پژوهش

دیوان سلیمی تونی یکی از مهم‌ترین دواوین شعر شیعی در قرن نهم و درعین حال یکی از گمنام‌ترین آنهاست. آثاری که پیرامون این شاعر شیعی به تحقیق و تفحص پرداخته به تعداد انگشتان یک دست نیست و فقط می‌توان از چند مقاله نام برد. از جمله؛ مقاله «نگاهی بر دیوان سلیمی تونی» از نفیسه ایرانی، مجله گزارش میراث. بهمن و اسفند ۱۳۹۰. ش ۴۹. صص ۸۳-۸۸. این مقاله نقد کوتاهی بر تصحیح دیوان سلیمی تونی است که پژوهشگر در این وجیزه در مواردی از آن بهره برده است. مقاله دیگر، مقاله «دیوان سلیمی تونی» از علیرضا اباذری، مجله آینه پژوهش، فروردین و اردیبهشت ۱۳۹۱. ش ۱۳۳. صص ۱۰۹-۱۱۲. این مقاله کوتاه به تاریخ شعر شیعی در کنار معرفی سلیمی تونی به‌عنوان مطرح‌ترین شاعر شیعی قرن نهم اشاره دارد.

۱-۳ روش کار

این مقاله در ابتدا به معرفی سلیمی تونی و اهمیت دیوان وی می‌پردازد. در ادامه پس از مطالعه مقدمه و متن دیوان چاپی سلیمی تونی و مقایسه دیوان با چند مجموعه نسخه خطی از جمله نسخه خطی ۳۵۲۸ دانشگاه تهران شهره به جنگ علی بن احمد موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به ذکر اشکالات آن تصحیح می‌پردازد. این مقاله در چهار بخش سلیمی تونی و اهمیت دیوان؛ سهو و خطاها در تدوین کتاب، شیوه تصحیح، شیوه نگارش و ویرایش بر اساس ارجاع به صفحات چاپی مذکور ارائه شده است.

۲. سلیمی تونی کیست؟ ملی پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی - دی ۱۳۹۹

مولانا سلیمی تونی (م ۸۵۴ ه.ق) معاصر امیرشاهی سبزواری، مرد سلیم طبع و نیکونهاد و اهل دل بود و در شاعری طبعی قوی داشته و در منقبت امیرالمؤمنین علی کرم‌الله وجهه و اولاد بزرگوار و ائمه معصومین رضوان‌الله علیهم اجمعین، قصاید غراً دارد و ولایت‌نامه‌ها را چون او کسی از جمله مداحان نظم نکرده است. اصل او از تون است و در شهر سبزواری متوطن بوده و مدفن او در سبزواری است. (ر.ک تذکره‌الشعرا ۱۳۳۸: ۴۳۸-۴۳۶) سلیمی تونی، شاعری توانمند و شیعی است که بعد از یک انقلاب درونی و دست کشیدن از شغل دیوانی، تمام عمر خویش را به تبلیغ فرهنگ شیعی پرداخته و با قناعت و مناعت طبع زندگی کرده و سر بر آستان هیچ ممدوحی غیر از اهل بیت پیامبر صلی‌الله علیه و اله فرود نیاورده است؛ چنانکه در عین فقر و تنگدستی به محبت حضرت علی علیه‌السلام و اولاد ایشان می‌بالد و از شعر گفتن برای اهل بیت عصمت و طهارت دنبال رزق و روزی نیست.

اگر هستم تهیدست از متاع دنیی فانی به حب مرتضی یابم نعیم ملک جاویدان

(سلیمی تونی، ۱۳۹۰: سی و پنج)

از نظر سبک شعری، شاعری متوسط است و منطق شعری وی، منطقی عاطفی است و نه استدلالی و فلسفی. شعرش همچون رسانه‌ای در تبلیغ و ترویج تشیع ایران در کوچه و بازار مؤثر بوده است. دیوان سلیمی تونی از دو جهت بسیار مورد توجه و اهمیت است: ۱. محتوای اشعار سلیمی تونی مدح و منقبت خاندان پیامبر صلی‌الله علیه و اله است که در قالب قصیده، مثنوی، قطعه، ترکیب‌بند و

مسمط سروده شده است. سراسر دیوان وی مناقب‌نامه اهل بیت علیهم‌السلام است و در سراسر دیوان وی بیتی نیامده که در آن مدح خاندان نبوت نباشد؛ ۲. یکی دیگر از امتیازات دیوان سلیمی تونی وجود گونه‌های متنوع شعر شیعی از جمله؛ «غدیری»، «مرثیه»، «ولایت‌نامه» و گونه «فقه منظوم» است؛ که سلیمی تونی را به شاعری جریان ساز در عرصه تنوع ادبی در حوزه شعر شیعی تبدیل کرده است به گونه‌ای که شعرای عصر صفوی به تقلید از گونه‌های ادبی وی در عرصه شعر شیعی گام برداشته‌اند. بالاترین بسامد گونه «ولایت‌نامه» در قرن نهم در دیوان سلیمی تونی است. در این دیوان ۲۲ ولایت‌نامه در قالب قصیده در شرح کرامات و معجزات حضرت علی علیه‌السلام وجود دارد. از جمله؛ «ولایت‌نامه امیرالمؤمنین حضرت علی (علیه‌السلام) در فرمان کردن جماعت نحل» سلیمی تونی، ۱۳۹۰: ۲۳۸، «داستان صدقه دادن انار از امیرالمؤمنین حضرت علی (علیه‌السلام)» (ری همان: ۱۰۰)، «ولایت‌نامه امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در گردانیدن آب فرات» (ری همان: ۲۲۹) و

بشنو ولایتی ز ولایاتِ مرتضی کاندر جهان کسی نشنیده است مثل آن
(همان‌جا)

سلیمی تونی نه تنها در حوزه منقبت سرایی سرآمد بوده بلکه در حوزه فقه شیعی و آوردن آن به عرصه ادب منظوم سرآمد است. اگر نتوان گفت که او اولین کسی است که فقه شیعی را منظوم کرده اما به قطع می‌توان گفت او در زمره پیش‌قراولان این عرصه محسوب می‌شود.
قطعه‌ای در مطهرات:

نجاسات است ده، بول و منی و غایط و خون دان فقع و خمر و خوک و سگ دگر مردار و کافر دان
(سلیمی تونی، ۱۳۹۰: ۳۳۲)

۳. سلیمی تونی از جمله شعرایی است که در سبک و شیوه سخن‌دنباله‌رو مولانا حسن کاشی است و مکرر از او و چگونگی سخنش یاد کرده و معمولاً قصاید او را استقبال نموده است. (همان: چهل‌وشش) لازم به ذکر است حسن کاشی یکی از مؤثرترین افراد در گسترش فرهنگ تشیع و مطرح‌ترین شاعر شیعی از نظر ایدئولوژیکی و عقیدتی شیعی در قرن هفتم است. وی اولین شاعر شیعی است که تمام دیوان وی اختصاص به مدح اهل بیت عصمت و طهارت دارد. شاعر برجسته عصر ایلخانی، با حضور خود عرصه جدیدی را در حوزه گسترش شعر تشیع گشود. حداد عادل نقش حسن کاشی را در گسترش عقاید تشیع را مانند نقش و اهمیت علامه حلی و محقق کرکی دانسته و می‌گوید: «کاشی حق بزرگی به گردن مردم داشته، از جهت آن‌که آن‌ها را به راه حق هدایت و به آیین شیعه رهبری کرده است و به همین مناسبت، ... عامه [اهل سنت] از گذشته و حال با وی دشمنی می‌کرده‌اند و او را سرآغاز حدود مذهب شیعه در دولت صفویه یا در روزگار سلطان محمد اولجایتو خدا بنده می‌دانسته‌اند...» (حداد عادل، ۱۳۸۹: ۲۵-۲۴)

۴. سهو و خطاها در تصحیح دیوان سلیمی تونی

همان‌طور که ذکر شد دیوان سلیمی تونی در انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی به زیور طبع آراسته شده است. این انتشارات یکی از معتبرترین ناشران در حوزه چاپ نسخ خطی از جمله نسخ شعر شیعی است؛ اما متأسفانه نوعی شتاب‌زدگی و بی‌حوصلگی در چاپ این کتاب مشهود است و به‌نوعی آداب تنظیم کتاب در این انتشارات رعایت نشده است. اشکالات کتاب را می‌توان در چند بخش بیان نمود. از جمله:

۱-۴ تدوین کتاب

۱-۱-۴ مصحح محترم دیوان سلیمی تونی، بااراده و تلاش یک دیوان ۳۹۳ صفحه‌ای را تصحیح نموده‌اند

اما برای روشن کردن روش تصحیح و معرفی منابع و توضیح در مورد اهمیت دیوان تصحیح شده به یک پیش‌گفتار ۴ صفحه‌ای اکتفا کرده‌اند. پیش‌گفتار ایشان ضمن اینکه ناقص است و مطالب ضروری در آن نیامده عنوان‌بندی هم نشده است. بهتر بود به‌جای نگارش دو مقدمه - یک مقدمه از سوی مصحح و مقدمه‌ای از سوی حسن عاطفی - برای یک اثر، یک مقدمه جامع پیرامون دیوان سلیمی تونی نگاشته می‌شد؛ زیرا مقدمه به‌منزلهٔ چهرهٔ اثر است که در نگاه اول خودنمایی می‌کند.

۱-۲-۴ مصحح فهرست نمایه ابیات را بی‌درنگ بعد از فهرست مطالب ذکر کرده است. به‌طور معمول، فهرست نمایهٔ ابیات در انتهای کتاب قرار می‌گیرد.

۱-۳-۴ مصحح تصاویر نسخ خطی مورد استفاده را در انتهای کتاب آورده که بهتر بود در ادامهٔ پیش-گفتار و در ذیل معرفی هر نسخه قرار می‌گرفت.

۱-۴-۴ دیوان سلیمی تونی از حیث صفحه‌آرایی ضعیف است به‌طوری‌که فاصله مصرع‌ها و فاصله ابیات تنظیم نیست و نوعی بی‌نظمی در چینش آن‌ها به چشم می‌خورد.

۲-۴ تصحیح و روش تصحیح

یکی از ملزومات تصحیح یک نسخه خطی، آشنایی با علم تصحیح و مهارت در نسخه‌شناسی است. در کنار تلاش برای یافتن نسخه بدل‌های متعدد به جهت خوانش و ضبط بهتر کلمات، داشتن روشی یگانه در تصحیح ضروری است.

۱-۲-۴ ضعف در نسخه‌شناسی

مصحح دیوان سلیمی تونی در جمع‌آوری اشعار در میان جنگ‌ها و مجموعه‌های شعری دچار نوعی شتاب‌زدگی و کم‌دقتی شده است؛ زیرا اشعار چندی از این شاعر شیعی در جنگ‌های شیعی دیده‌شده و از جمله می‌توان به نسخه خطی ۳۵۲۸ دانشگاه تهران، شهره به جنگ علی بن احمد اشاره کرد. به‌عنوان نمونه قصادی در جنگ علی بن احمد منسوب به سلیمی تونی است که در دیوان چاپی آورده نشده است. در اینجا مطلع این قصاید نقل می‌شود:

دهمین همایش ملی پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی - دی ۱۳۹۹
 به نام قادر قیوم اکبر حکیم خالق دازای داور
 (علی بن احمد، [بی‌تا]: برگ ۸۹)

مستمع شو ای برادر تا کنم نردت ادا معجزاتی از ولی خالق ارض و سما
 (همان: برگ ۲۱۴)

زبان را در ثنا یکسر گشا تا جان شود اندر خداوند جهان گستر که بی‌مثل است و بی‌یاور
 (همان: ۲۲۸)

مصحح محترم در پیش‌گفتار اشاره دارد که «مهم‌ترین منابع و مأخذ این مجموعه عبارت‌اند از چهار نسخه خطی که اکنون به معرفی آن‌ها می‌پردازیم» (سلیمی تونی، ۱۳۹۰: بیست‌ویک) اما در ادامه شش نسخه خطی را معرفی می‌کند. مصحح در بخشی که به بیان روش تصحیح می‌پردازد اشاره دارد که در ضمن تصحیح دیوان سلیمی تونی از چندین جنگ و مجموعه‌های خطی دیگر برای اصلاح برخی اختلافات و ناخوانایی‌های ابیات استفاده کرده‌ایم که مشخصات آن‌ها را در کتاب‌نامه ارجاع داده‌ایم. (همان: بیست‌وچهار) به نظر وقتی مصحح در تصحیح یک اثر از نسخ متعددی بهره می‌برد باید به معرفی تمام نسخ پردازد و این صحیح نیست که برخی از جنگ‌ها را معرفی کند و از معرفی پاره‌ای دیگر سرباز زند و خواننده در حین مطالعه متوجه شود که مصحح برای تصحیح این قصیده از فلان جنگ ادبی - که هیچ اطلاع و گزارشی از آن ندارد - بهره برده است و این از میزان اعتبار تصحیح می‌کاهد. اگر مصحح بر اساس آن نسخه به تصحیح شعری پرداخته باید آن را در زمره نسخ مورد استفاده معرفی و به گزارشی پیرامون آن

اقدام نماید. «مصحح، نسخه ۷۵۹۴ کتابخانه مجلس را نسخه اساس معرفی کرده است و چنین دریافت می‌شود که سروده‌هایی که از منبع آن سخن به میان نیامده است از نسخه اساس نقل شده باشد ولی این گونه نیست و دست‌نویس مذکور، حجمی بسیار کمتر از نصف اشعار مذکور در کتاب را دارد که شامل اغلب قصاید کوتاه، ۴ مثنوی، ۵ ترکیب‌بند و مسمط و ۳۰ قصیده است.» (ایرانی، ۱۳۹۰: ۸۴) «افزون بر این هنگام مراجعه به نسخه اساس مشاهده شد که ابیاتی از یک شعر در نسخه اساس هست که از کتاب افتاده و در مواردی کل یک شعر ذکر نشده است.» (همان: ۸۶) مانند ترجیع‌بند برگ ۱۶۷ تا ۱۷۱ نسخه اساس که با این مطلع در دیوان چاپی نیامده است. (تصویری از برگ ۱۶۷ نسخه خطی ۷۵۹۴ در پیوست خواهد آمد.)

به نور بازار سپهر ماه صیام چو مهر بر سر عالم کشیده سایه عام

در نگاه شامل، معرفی دست‌نویس‌ها و نسخه‌شناسی ناقص است. همچنین منبع بسیاری از سروده‌ها نامشخص است.

۲-۲-۴ مشخص نبودن روش تصحیح

مصحح در پیش‌گفتار ذکر کرده است که روش تصحیح وی در این دیوان، روش انتقادی است. در روش انتقادی مصحح بر اساس نسخه‌بدل به تصحیح می‌پردازد؛ اما تصحیح این دیوان نسخه‌بدل ندارد و مصحح در جای‌جای دیوان واژگانی را در قلاب آورده که مشخص نیست بر چه اساسی این واژگان در قلاب قرار گرفته است؛ زیرا اگر بر اساس نظر شخصی به تصحیح پرداخته که دیگر این تصحیح از نوع انتقادی نیست و اگر بر اساس مقابله با نسخ دیگر تصحیح صورت گرفته است باید مشخص شود بر اساس کدام نسخه این واژه در قلاب آمده است؛ تا از سردرگمی خوانندگان جلوگیری شود؛ زیرا رسالت علم تصحیح هموار کردن مسیر پژوهش و تحقیق است اما با خواندن دیوان سلیمی تونی محققین این عرصه دچار سردرگمی می‌شوند و به‌ناچار مجبورند خود به نسخ خطی مراجعه کنند تا بفهمند ضبط کلمات موردنظرشان در اصل نسخ چگونه بوده است. به‌عنوان نمونه مصحح این بیت را چنین تصحیح کرده است:

مصطفی بناوخت آن مرد عرابی را بسی پنج روزش بود و عودت داد برحسب رضا

مصحح بر واژه «بسی» پاورقی زده و نوشته است. متن: «راضی»؛ بر واژه «پنج روزش» پاورقی زده و نوشته است. متن: «پنج روزی»؛ بر واژه «عودت» پاورقی زده و نوشته است. متن: «دعوت». ولی اشاره نکرده این مقابله با کدام نسخه انجام شده است. آیا بر اساس نظر شخصی تصحیح کرده یا نسخه‌بدل داشته است؟ چرا از ۷۲ بیت این قصیده تنها همین یک بیت مقابله شده است؟ مصحح محترم می‌توانست در مورد بیت فوق، در پاورقی ذکر کند که بر اساس نسخه ۱۳۶۰۹ مجلس، برگ ۲۰۰، متن: «راضی».

۳-۲-۴ مشخص نبودن شیوه کتابت نسخ خطی مورد استفاده در تصحیح دیوان سلیمی تونی

ذکر ویژگی رسم‌الخط نسخه اساس در تصحیح یک دیوان شعری از ملزومات تصحیح برشمرده می‌شود. به‌طور معمول در آثاری که محققین به تصحیح آن همت می‌گذارند در بخشی به بیان رسم‌الخط نسخه خطی شان می‌پردازند تا خوانندگان یا پژوهشگران عرصه ادبی بدانند که شیوه کتابت نسخه خطی در فلان قرن مذکور چگونه بوده است؛ زیرا این امر هم در عرصه توسعه واژگانی و تحوّل واژگانی و هم در عرصه گویش‌های محلی و ادبی قابل بررسی و پیگیری است.

البته در عرصه تصحیح نکته دیگری هم قابل تأمل است. از جمله مصححان بعد از تصحیح دیوان، علاوه بر ذکر رسم‌الخط نسخ با توجه به شیوه نگارشی و رسم‌الخط نسخه اساس به سبک‌شناسی آن اثر

ادبی می‌پردازند. متأسفانه، تصحیح دیوان سلیمی تونی فاقد این دو ویژگی مهم است و محققین اصلاً نمی‌دانند ویژگی کتابت این اثر و نسخ پیرامون آن چگونه بوده و مصحح در مسیر تصحیح چه اقداماتی انجام داده است.

پژوهشگر بعد از بررسی نسخه‌هایی که مصحح در مقدمه ذکر کرده بود توانست متوجه شود که مصحح به‌عنوان نمونه اقدامات زیر را در تغییر رسم‌الخط انجام داده است:

- چسباندن «نه» نفی به فعل؛ مانند: «نینم» به‌جای «نه بینم»؛ «نبد» به‌جای «نه بد»؛ «نشسته» به‌جای «نه نشسته».
- جدا کردن واژه «یک» از اسم؛ مانند: «یک نره» به‌جای «یکنره»؛ «یک دم» به‌جای «یکدم».
- جدا کردن حرف «را» از اسم؛ مانند: «کمان را» به‌جای «کمانرا»؛ «دل را» به‌جای دلرا.

۴-۲-۴ ضعف و کم دقتی در خوانش درست اشعار و عناوین کتابت شده در نسخه.

مصحح دیوان سلیمی تونی در گذاشتن عناوین شعری از روی نسخه خطی اساس کم دقت است. به‌عنوان نمونه در دیوان سلیمی تونی قصیده‌ای با عنوان «قصیده در شهادت امام هشتم علی بن موسی الرضا (ع)» وجود دارد که از نظر ساختاری و درون‌مایه شبیه گونه ادبی «وفات‌نامه» است. وفات‌نامه سلیمی تونی، وفات‌نامه‌ای است که در شهادت امام رضا علیه‌السلام سروده شده است و راوی آن «خواجه اباصلت» است.

از حیات و از وفات و معجزاتش نکته‌ای
گوش کن تا بازگویم ز ابتدا تا انتها
خادم خاصش اباصلت این روایت می‌کند
آن ستوده اعتقاد پاک‌دین پارسی

(۱۳۹۰: ۶۵)

یعنی شاعر در این نوع ادبی ابتدا با ثنای باری تعالی و حضرت رسول و مدح حضرت رضا علیه‌السلام، وارد بخش سوگنامه‌ی داستانی حضرت رضا علیه‌السلام می‌شود. این شعر در دیوان سلیمی تونی با عنوان «وفات‌نامه» نیامده است و برای پژوهشگر البته جای بسی تأمل داشت که چرا عنوان «وفات‌نامه» برای این شعر نیامده است. پژوهشگر بعد از مراجعه به اصل نسخه خطی متوجه شد که اصل این شعر در نسخه خطی خزائن‌القصیده کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۴۹۹۲ با عنوان «وفات‌نامه امام هشتم سلطان علی بن موسی الرضا سلیمی گوید» در برگ ۵۹ آمده است اما مصحح محترم این عنوان را ذکر نکرده است. تصویری از برگ ۵۹ نسخه خطی خزائن‌القصیده و صفحه تصحیح شده دیوان در پیوست خواهد آمد.

۴-۲-۵ اختلالات وزنی

«ناآشنایی مصحح با اوزان شعر فارسی در کنار خوانش اشتباه دست‌نویس‌ها موجب شده اختلالات بسیاری در اشعار راه یابد که وزن شعر را مختل ساخته است.» (ایرانی، ۱۳۹۰: ۸۵) به‌عنوان نمونه در ص ۳۲۱ چنین آمده است:

چون امام زمان نمی‌دانید نه مسلمانید که نامسلمانید

همان‌طور که مشاهده می‌کنید واژه «نمی‌دانید» از پایان مصرع اول به ابتدای مصرع دوم منتقل شده است؛ و یا حتی خوانش نادرست ابیات منجر به اختلالات وزنی شده است.^۱ به‌عنوان نمونه، مصحح در ص ۳۹ واژه «برون» را «بیرون» خوانده و سبب سکت در مصرع شده است:

تا ز غار آمد بیرون هشتاد ناقه زیر بار هم بدان موجب که ذکرش کرده شد فیما بدأ

۴-۳ شیوه‌های نگارشی و ویرایشی

یکی از اهداف گذاشتن علائم نگارشی و ویرایشی، سهولت در خوانش متن است. به‌طور معمول لزومی به گذاشتن علائم، در تصحیح اشعار نیست اما اگر گذاشته شد باید درست و صحیح باشد و خواننده را دچار خطا در خوانش

^۱ در بخش «خوانش نادرست»، به تفصیل از این موضوع سخن گفته خواهد شد.

نسازد. از سوی دیگر این علائم در طول متن می‌بایست یکدست استفاده شود.

۱-۳-۴ ویرایش اشتباه یا استفاده ناصحیح از نشانه‌های ویرایشی یا نگارشی

یکی از مصادیقی که در ویرایش این نسخ خطی مشهود است، استفاده اشتباه از علائم نگارشی و نیز یک‌دست نبودن علائم ویرایشی است. به‌عنوان نمونه؛ مصحح در ص ۴۶ دیوان، در چند بیت علامت سؤال گذاشته و در ادامه قصیده که همان رویه پرسشی را دارد علامت سؤال گذاشته است:

چیست؟ برگو جان در جان و تنی اندر تنی جز یکی نرود به‌سوی صدر جزّت زان دو تا
(سلیمی تونی، ۱۳۹۰: ۴۶)

چیست برگو دو دونه در تردد روز و شب نیست‌شان آرام و نشینند یک ساعت ز پا
(همان‌جا)

نشان مد در بسیاری از موارد گذاشته نشده است. به‌عنوان نمونه؛ مصحح در ص ۵۰ دیوان، علامت مد را نگذاشته است:

بود حجرالأسود آن سنگی نخستین کوفتاد بر زمین کان را زیارت می‌کنند اهل صفا

که به نظر نگارش صحیح واژه، «کآن» یا «که آن» است. یا در ص ۲۹ واژه «کآمد» نوشته شده است که نگارش صحیح واژه، «کآمد» یا «که آمد» است.

علامت همزه (ء) در بسیاری از موارد گذاشته نشده است به‌عنوان نمونه؛ مصحح در ص ۶۷ واژه «مامون» را به شیوه «مامون» نگاشته است.

۲-۳-۴ یکدست نبودن شیوه نگارشی دیوان چاپی

مصحح در مقدمه دیوان ذکر نکرده از چه شیوه نگارشی در نوشتار کلمات بهره می‌برد. در پاره‌ای از مواقع مصحح روش جدانویسی را در نوشتار کلمات به‌کار برده و در پاره‌ای از موارد شیوه سرهم‌نویسی را اتخاذ کرده است. مصحح ذکر نکرده که در اصل متن نسخه این تنوع است یا در شیوه بازنویسی.

به‌عنوان نمونه؛ مصحح در ص ۲۵ در یک بیت از هر دو شیوه بهره برده است: دست می‌بر سوی سرپوش و برون می‌کن ضمیر نان همی پز تا به مقداری که بس باشد ترا

در نگارش افعال «می‌بر» و «می‌کن» از شیوه جدانویسی بهره برده اما در نگارش عبارت «ترا» از شیوه سرهم‌نویسی استفاده کرده که نگارش صحیح آن «تورا» است.

به‌عنوان نمونه در مورد ضبط درست واژه «مصطفی» یا «مرتضی» توضیح نداده و در پاره‌ای از مواقع «مصطفی» و «مرتضی» و در پاره‌ای از مواقع «مصطففا» یا «مرتضا» نوشته است. بهتر بود مصحح از یک شیوه نگارشی بهره می‌برد.

۳-۳-۴ سهل‌انگاری در کاربرد فاصله و نیم‌فاصله‌ها

عدم رعایت فاصله و نیم فاصله‌ها سبب بدخوانی، ابهام و خوانش اشتباه می‌شود و گاه زیبایی نگارشی ابیات را مخدوش می‌کند. به‌عنوان نمونه شاعر در ص ۳۵۰ عبارت «در دم» را به‌صورت «دردم» نوشته است که این شیوه نگارشی، سبب بدخوانی و ابهام معنی گردیده است.

دوستداران خویش را به کرم دردم حشر عذرخواه علی است

۴-۳-۴ رعایت نکردن رسم‌الخط مصوّب فرهنگستان

مصحح در پیش‌گفتار اشاره‌ای نداشته که در امر تصحیح، رسم‌الخط نسخه را حفظ کرده یا طبق رسم-الخط مصوّب فرهنگستان عمل کرده است. همان‌طور که گذشت اگر بنا بر حفظ رسم‌الخط نسخه بوده است باید ویژگی‌های آن ذکر می‌شد و اگر طبق رسم‌الخط مصوّب فرهنگستان عمل کرده باید توضیح

می‌داد چه تغییراتی در شیوه نگارش انجام داده است. به هر روی شیوه وی در تصحیح دیوان سلیمی، یکدست و علمی نیست.

به نظر شایسته بود که مصحح در کتابت اشعار بسیاری از ویژگی‌های رسم‌الخط کهن را تا جایی که خوانش متن را دشوار نمی‌ساخت حفظ می‌کرد و در بقیه موارد با ذکر در پاورقی به شیوه رسم‌الخط مصوب فرهنگستان تغییر می‌داد. به عنوان نمونه، پژوهشگر پیشنهاد دارد که مصحح در تصحیح و ویراست جدید، چنین نکاتی را تغییر دهد:

- تبدیل «یاء» به همزه مطابق رسم‌الخط فرهنگستان؛ مانند: «خزائن‌القصیده» به جای خزائن‌القصیده «حجت-القائم» به جای «حجت‌القائم»؛ «ملانک» به جای «ملایک».
- جدا کردن «به» حرف اضافه؛ مانند: «به‌جا» به جای «بجا»؛ «به‌هر» به جای «بهر»؛ «به‌جهل» به جای «بجهل».
- جدا کردن حرف «که» از اسم یا فعل یا حرف؛ مانند: «که اسلام» را به جای کاسلام؛ «که ای» به جای «کای»؛ «که ایشان» به جای «کیشان»؛ «که را» به جای «کرا».

۵-۳-۴ حرکت‌گذاری‌های نادرست و گاه بی‌منطق

معلوم نیست مصحح بر چه اساسی حرکت‌گذاری کرده است؛ زیرا بعضی از کلمات بسیار ساده و با وزن عروضی مشخص حرکت‌گذاری شده است اما برخی از واژگان عربی که وام گرفته از قرآن کریم و احادیث دینی است و نیاز مبرم به اعراب‌گذاری دارد، اعراب‌گذاری نشده است. به عنوان نمونه؛ مصحح در ص ۳ در دیوان در بیتی این چنین حرکت‌گذاری کرده است:

السلام ای حجت ناطق که گفته کردگار مدح تو در هل اتی [و] وصف تو در انما

در بیت فوق، مصحح ترکیب وصفی «حجت ناطق» را که به صورت مضاف و مضاف‌الیه آمده حرکت‌گذاری کرده است اما واژگان عربی «هل اتی» و «انما» که نیاز به حرکت داشته برای خوانندگان نامانوس با ادبیات عربی بی‌حرکت نگاشته است.

حرکت‌گذاری اشتباه برخی واژگان نکته دیگری است که در حوزه حرکت‌گذاری قابل تأمل است. گاهی مصحح به اشتباه برخی از کلمات را حرکت‌گذاری کرده است. به عنوان نمونه؛ مصحح در ص ۴ واژه «خازن» را به شکل «خازن» حرکت‌گذاری شده است.

السلام ای خازن علم الهی عسگری السلام ای نقد ایمان را ز تو زیب و بها

۶-۳-۴ خوانش و ضبط نادرست کلمات

در مواقعی شاعر در خوانش و ضبط کلمات دچار اشتباه شده و ضبط واژه‌ای را به نادرستی انجام داده است به عنوان نمونه؛ مصحح در ص ۴۴ واژه «لَغَز» را به اشتباه «لَغَر» ضبط کرده است:

این سؤالات عجیب هست بر رسم لَغَر گوش کن از من زمانی تا بگویم ز ابتدا

در مواردی مصحح کلماتی را در بازخوانی نسخه از قلم انداخته است: به عنوان نمونه؛ مصحح در ص ۴۴ احتمالاً واژه «کس» را از قلم انداخته است:

چیست؟ آوازی که کس نشنیده و یک کس شنید تا قیامت نشنود هرگز دگر (؟) آن صدا

۷-۳-۴ یکدست نبودن شیوه ارجاعات در مقدمه دیوان چاپی

همان‌طور که گذشت حسن عاطفی مقدمه‌ای بر این دیوان نوشته‌اند؛ اما شیوه ارجاعات ایشان در مقدمه یکدست نیست. به عنوان نمونه؛ ایشان در ص بیست و ششم مقدمه مطلبی را از قول ذبیح‌الله صفا نقل می‌کنند و در پاورقی چنین ارجاع می‌دهند: «تاریخ ادبیات در ایران، ج ۵. بخش اول. ص ۶۲۲» و در چند صفحه بعد مطلبی را از کتاب چهارمقاله عروضی نقل می‌کنند که در پاورقی چنین ارجاع می‌دهند: «چهارمقاله به تصحیح علامه محمد قزوینی به اهتمام دکتر محمد معین، چاپ نهم، ۱۳۸۲، تهران، چاپ

دنیا ص ۷۹-۸۰» این آشفتگی در ارجاع در مقدمه یک اثر ادبی قابل اغماض نیست. عاطفی حتی در مواردی به ذکر مطالبی پرداخته که اشاره‌ای به اصل منبع مطلب ندارد در حالی که این مطالب در مقالات و کتب مقدم‌تر ضبط شده است. به‌عنوان نمونه مصحح در صفحه سی و هفتم مقدمه به معرفی سلیمی تونی می‌پردازد ولی اشاره‌ای به منبع مطلب نقل شده ندارد.

عاطفی در شیوه ارجاعات بسیار ضعیف است در بسیاری از مواقع ابیاتی را از سعدی و حسن کاشی و... نقل می‌کند که اصلاً ارجاع نمی‌دهد. (سلیمی تونی، ۱۳۹۰: پنجاه و یک) به‌عنوان نمونه وی شعری را از افضل‌الدین کاشی نقل کرده که با این بیت آغاز می‌شود:

دلا به معنی کل شو مزن ز صورت لاف که لاف اهل صورتست نزد عقل گزاف

ولی در ارجاع می‌نویسد «نقل از جنگ خطی مدرسه سپهسالار». به واقع این ارجاع گنگ‌ترین ارجاع در یک مقدمه علمی است. خواننده از خود می‌پرسد کدام جنگ؟ کدام برگ جنگ؟

حتی این ضعف در ارجاعات در متن دیوان هم قابل بررسی است. به‌عنوان نمونه مصحح در عنوان قصیده‌ای «معجزاتی از حضرت رسول (ص) در مهمانی جابر انصاری» در پاورقی ذکر کرده است به نقل از جنگ شماره ۵۱۷ سنای سابق در حالی که مصحح در پیشگفتار این جنگ را ابتدا با عنوان جنگ بیرجندی معرفی کرده است. در ضمن، اشاره نداشته این قصیده در کدام برگ جنگ ۵۱۷ سنای سابق آمده است. این ضعف در ارجاع مطالب حتی در فهرست منابع هم قابل رؤیت است. مصحح، فهرست منابع را به شیوه‌ای علمی تنظیم نکرده و ناقص است و اگر خواننده‌ای نیاز داشته باشد که به اصل نسخ مراجعه کند به دلیل نادرست بودن روش ارجاع، دچار سردرگمی خواهد شد. البته خاطر نشان شود فهرست منابعی که در مقدمه از آن استفاده شده، در فهرست منابع نیامده است.

۵. نتیجه

در این جستار به قدر مقدور سایه روشنی تصحیح دیوان سلیمی تونی یادآوری شد. این دیوان به جهت نداشتن شیوه مشخص در روش تصحیح، ارجاعات ناقص، ضعف در نسخه‌شناسی، ضعف و کم‌دقتی در خوانش درست اشعار و عناوین کتابت شده در نسخه، اختلالات وزنی، یکدست نبودن شیوه نگارشی، رعایت نکردن رسم الخط مصوب فرهنگستان و در آخر عدم جمع‌آوری همه اشعار سلیمی تونی از نسخ خطی از جمله جنگ ۳۵۲۸ دانشگاه تهران ضرورت تصحیح مجدد را دوچندان می‌کند.

فهرست منابع

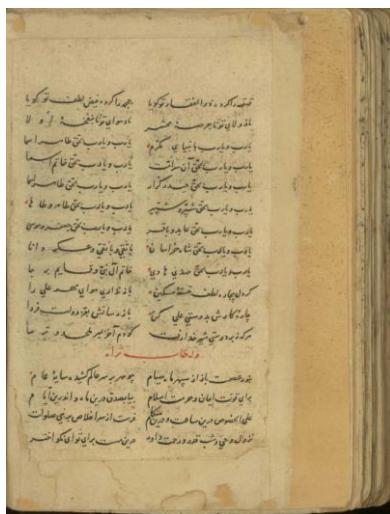
فهرست کتابها

- جنگ خزائن القصیده. [بی‌تا]. نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره ۴۹۹۱.
- دولت‌شاه سمرقندی. ۱۳۳۸. تذکره الشعرا. تهران: مؤسسه خاور.
- سلیمی تونی، تاج‌الدین حسن. [ق ۹]. دیوان سلیمی تونی. نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره ۷۵۹۴.
- علی بن احمد. [بی‌تا]. جنگ علی بن احمد. نسخه خطی موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. شماره ۳۵۲۸.

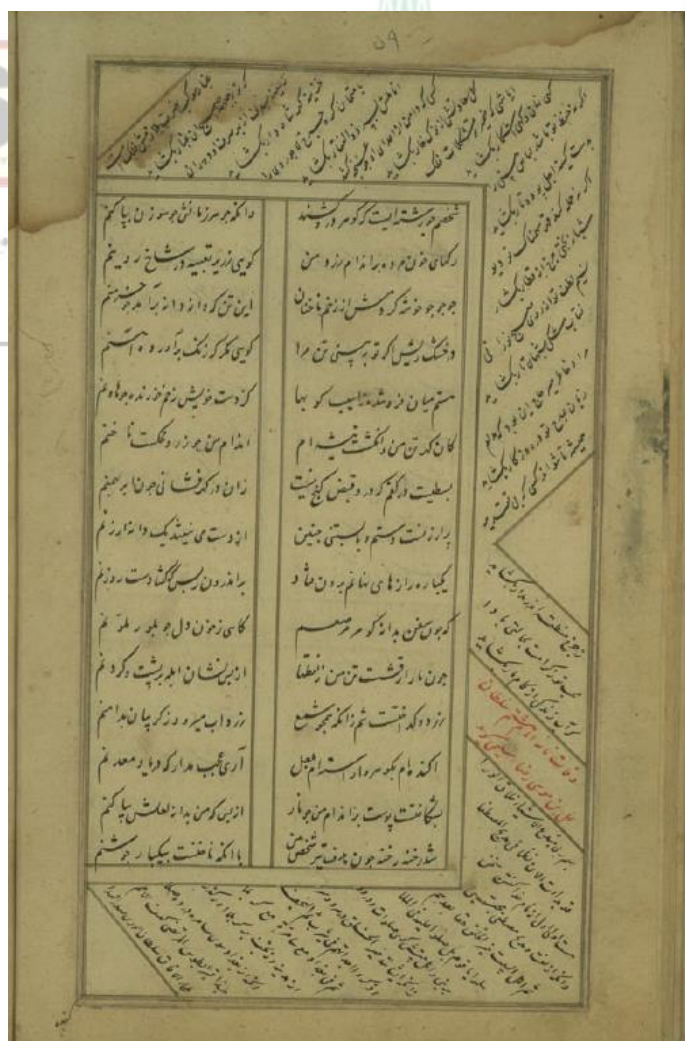
فهرست مقالات

- ایرانی، نفیسه. (۱۳۹۰). (نگاهی بر دیوان سلیمی تونی). مجله گزارش میراث. ش ۴۹. بهمن و اسفند. صص ۸۳-۸۸.
- حداد عادل، غلامعلی. (۱۳۸۹). (نقد و معرفی کتاب: حسن کاشی شاعر شیعی قرن هفتم و هشتم). آینه پژوهش. ش ۱، فروردین و اردیبهشت. صص ۲۹-۲۴.

الف) تصویر نسخه خطی ۷۵۹۴ برگ ۱۶۷^۱

ب) تصویر نسخه خطی خزائن القصیده برگ ۵۹^۲

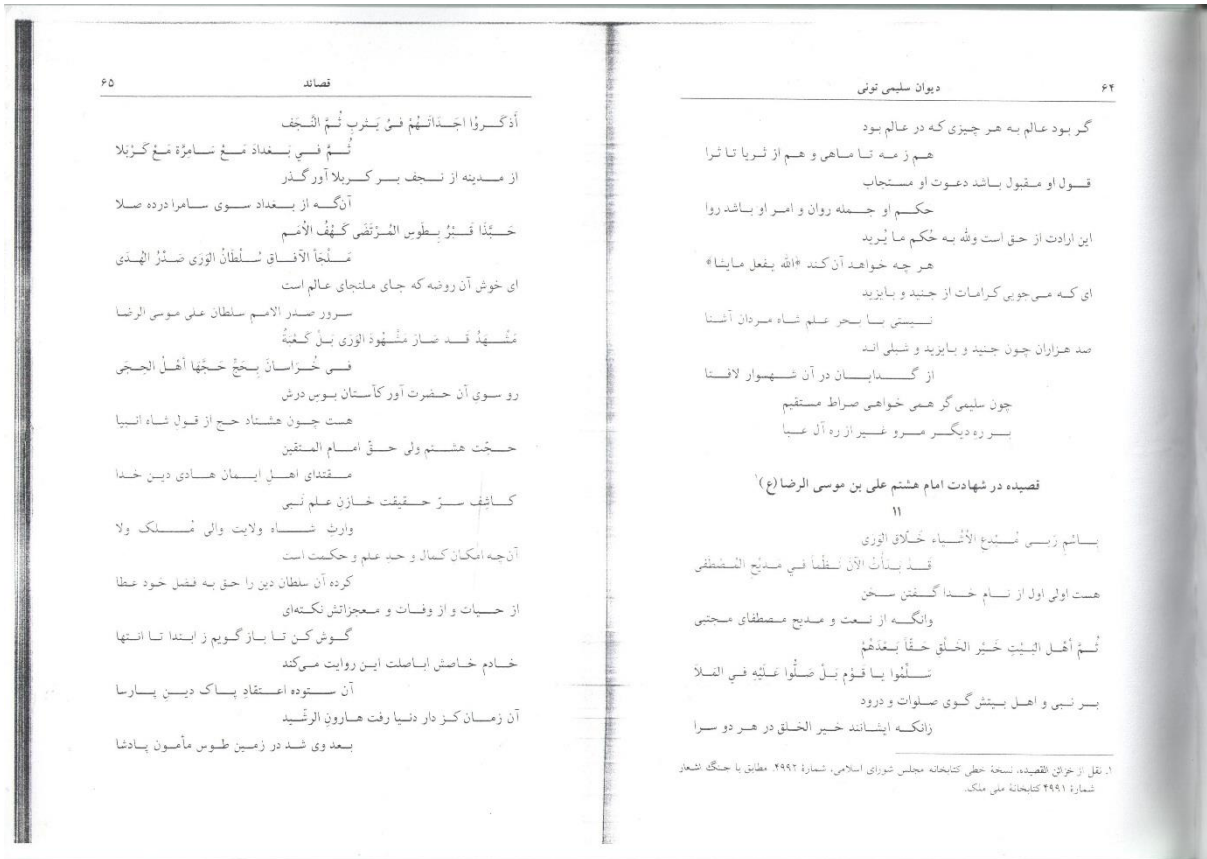

IS
مجموعه جیحان اسلام
دی ۱۳۹۹

انجمن علمی زبان و ادبیات فارسی
دهمین همایش

^۱ این برگگی از نسخه اساس تصحیح دیوان سلیمی تونی است که در دیوان نیامده است.
^۲ این برگگی از نسخه خزائن القصیده است که مصحح در بازخوانی عنوان این قصیده را در تصحیح وارد نکرده است.

ج) تصویر دیوان سلیمی تونی ص ۶۴

این می ربان ادبیا فارسی

دهمین همایش ملی پژوهشهای زبان و ادبیات فارسی - دی ۱۳۹۹

www.anjomanfarsi.ir

^۱ این صفحه تصویری از دیوان چاپی سلیمی تونی است که نشان می دهد مصحح عنوان قصیده را از برگ ۵۹ به شکل دیگری ضبط کرده است.